

Володимир Кіцак

ЧЕТВЕРТИЙ ЕТАП ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1 січня – 15 червня 1946 р.)

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Досліджено четвертий етап brutальної депортації українців з Польщі в УРСР (1 січня – 15 червня 1946 р.); розглянуто специфіку депортаційних процесів. Тоді на теренах УРСР опинились орієнтовно півмільйона українців. Однак, якщо взяти до уваги, що депортація проходила в умовах війни та післявоєнної руйни, при постійній протидії УПА та пасивному опорі всього населення, під тиском військовиків, то точну кількість депортованих нині визначити неможливо і, ймовірно, така можливість не з'явиться в майбутньому.

9 вересня 1944 р. у Любліні Голова РНК УРСР М. Хрущов і керівник Польського Комітету Національного Визволення Е. Б. Осубка-Моравський підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [2, 287-293].

Саме переселення офіційно тривало від 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 р. І хоча сам процес був практично безперервним, у ньому можна виділити кілька етапів, пов'язаних із ступенем добровільності переселення, обсягом залученого до цього процесу адміністративного апарату, служб безпеки та війська, темпами переселення, що залежали від ряду суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість дослідників (І. Білас, Ю. Сливка, К. Науменко), що порушують тему депортації, виділяють два етапи: перший – відносно добровільний, тривав від 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р. ; другий – примусове переселення українців, яке тривало з кінця липня 1945 р. до офіційного завершення депортації – 15 червня 1946 р. [1, 213-233; 10, 316-317].

Точнішею й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, яку запропонував Є. Місило у передмові до першого тому фундаментального двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944-1946» [11, 10-14]. Автор виділяє чотири етапи депортації:

Перший етап тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. Виселяли переважно мешканців сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які навесні та влітку 1944 р. були «грунтовно» сплюндровані та спалені загонами Армії Крайової, Батальйонів хлопських й інших польських підпільних формувань.

Другий етап окреслюється хронологічними рамками від початку січня до кінця серпня 1945 р. Через важку зиму переселення дещо призупинилося. Проте після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини почався масовий виїзд людей із сіл, зруйнованих у важких боях між вермахом та радянськими військами на Дуклянському і Лупківському перевалах. Власне, це була остання група відносно добровільних переселенців, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів. Всі інші тікали від терору польського підпілля.

Третій етап тривав від початку вересня до кінця грудня 1945 р. У цей час за допомогою 3, 8 і 9-ї дивізій піхоти ВП виселення провадилося із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів.

Четвертий етап розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Тоді було переселено найбільшу кількість жителів Закерзоння – понад 250 тисяч. Характеризувала цей етап порівняно з іншими максимальна жорстокість та безоглядність, з якою провадилося нищення і виселення українських сіл.

На кінцевому *четвертому етапі* виселення набрало форми класичної етнічної чистки, яка включала пацифікацію та палення сіл, терор щодо мирних мешканців, упровадження принципу загальної відповідальності, повальні екзекуції, проваджені регулярними підрозділами ВП. Але якщо раніше в терорі проти українців найактивнішу участь брали підпільні формування польських націоналістів і в їхній злочинній діяльності можна було звинувачувати окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер виконавчим органом терору виступали урядові збройні формування – регулярні частини ВП, підрозділи органів безпеки, охорони кордону та ін., які керувались винятково урядовими інструкціями [12, 24, 280].

Якщо взимку 1944-1945 рр. переселення дещо призупинилося, то вже взимку 1945-1946 рр. була лише невеличка пауза, пов'язана із святкуванням різдвяного циклу римо-католицьких свят. Відповідно до наказу головного представника у справах евакуації українців з РП,

«...зимовий час не може бути перешкодою у тривалості депортаційної акції, діяльність не може бути зупинена ні на хвилину» [12, 14]. Відповідно темпи депортації в першій половині 1946 р. постійно зростали. Якщо за січень було виселено 1013 господарств (3933 чол.), за лютий – 1522 господарства (4794 чол.), то в березні Польщу залишили 5926 українських родин (23053 чол.) [3, 71].

Доведені терором військових до відчаю, селяни кидали роками нажите майно і без оформлення жодних документів цілими селами нелегально переходили радянсько-польський кордон. За період з 1 по 8 червня 1946 р. тільки в районі сіл Лютовиська, Тернава-Вижна та ін. кордон перетнуло більше п'яти тисяч чоловік [12, 201-202].

Під тиском переселенчої акції українці вдавались до багатьох способів оминати депортацію. У 1946 р. села вже не чинили будь-якого активного опору. Найдієвішим способом пасивного опору була втеча в навколишні ліси. Проте тривале перебування в них у зимовий період було нереальним. Врешті-решт люди повертались додому, викопували заховане від бандитів та війська майно і приречено погоджувались виїхати в УРСР. Краще лавірувати між військовими частинами вдавалось жителям сіл, віддалених від центрів повітів. У далеких селах краще була поставлена агітаційна робота ОУН, частіше проводились мітинги, розклеювались листівки. Сніги, бездоріжжя, захист формувань УПА дозволили їм перебути зиму вдома. Проте навесні настала і їхня черга [12, 38-41].

Багато українців пробувало уникнути переселення, утікаючи на етнічні польські терени. Явище це набрало таких розмірів, що Люблінський воевода 20 березня 1946 р. видав таємний наказ, згідно з яким тих поляків, що переховували українців, прирівнювали до підпільників й поводитись з ними відповідно [15, 96].

Частина українців, розуміючи, що на рідній землі їх у спокої уже ніхто не залишить, вважали за доцільніше переселитись у Словаччину. За станом на 14 травня 1946 р. близько 2500 українців Польщі переїхало на територію ЧРСП [12, 138-139]. У червні словаки розпочали силоміць передавати українців полякам, що розміщували їх у вагонах та відправляли в УРСР. Так потрапило в УРСР близько 5 тис. чоловік [12, 225-227]. У липні словаки видали ще 2500 українських утікачів. 8 липня чехословацька сторона заявила, що на її території українських мігрантів з Польщі більше немає [12, 242-243].

Бували випадки, коли окремі багатші сім'ї і навіть цілі села збирали гроші та продукти харчування для підкупу польських

офіцерів або чиновників [10, 267]. У Володавському повіті набрав поширення інший спосіб уникнення депортації. Наприкінці 1945 – на початку 1946 р. в Польську партію робітничу вступило 750 українців. Прагнучи в будь-який спосіб розширити ряди своєї організації, партійне керівництво дозволяло таким українцям залишатись в Польщі [3, 74]. У Горлицькому повіті 173 українці визнали себе поляками, а 15 поновили американське підданство, отримане під час заробітків у передвоєнний період [3, 21].

5 квітня 1946 р. Генштабом ВП була створена операційна група «Ряшів», в яку ввійшли діючі на терені третя, восьма і дев'ята дивізії ВП, чотирнадцятий і вісімнадцятий полки, а також всі сили Міліції обивательської (МО), Війська охорони прикордонної (WOP), Корпусу безпеки внутрішньої (KBW), дислоковані в прикордонних воєводствах. Для виселення українців у вузькій прикордонній смузі було зосереджено майже чотири дивізії, що становило 25 % всіх піхотних з'єднань, якими диспонувала в той час польська армія [12, 7-8].

Із січня по квітень включно восьма і дев'ята дивізії виселяли в день близько ста родин кожна. Відповідно до наказу начальника операційної групи «Ряшів» бригадного генерала Й.Роткевича, від 9 травня восьма дивізія мала виселяти не менше 300 родин в день, а дев'ята – 150 родин [12, 133]. На кінець травня 8-ма дивізія виселяла щодня не менше 500 родин [12, 148-149].

Ситуацію, що склалась на 10 квітня із виселенням українців десяти останніх повітів, проілюстровано в табл. 1 [3, 77].

Таблиця 1

**Процентне співвідношення кількості виселених по повітах
станом на 10 березня 1946 р.**

Назва повіту	Відсоток евакуйованих від загального числа українців у повіті
Томашівський	97,1
Новосанцький	88,2
Ярославський	83,7
Перемиський	82,7
Горлицький	82,7
Грубешівський	76,6
Сяноцький	66,1
Любачівський	65,0
Володавський	60,1
Ліський	12,3

Як єдиний спосіб для покращення виселення у відстаючих районах Головний уповноважений уряду УРСР з евакуації М. Ромащенко рекомендував ввести у Ліський та Володавський повіти по два полки, в Грубешівський – 1 полк [3, 77-78].

Застосування ВП дозволило набагато пришвидшити темпи виселення: якщо в березні 1946 р. було депортовано 5926 сімей, за квітень – 6479 сімей, то у травні – 14870 сімей (62655 чол.). За червень в УРСР переселили 9219 сімей (36901 чол.) [3, 85, 95, 112, 119].

Поступово процес виселення добігав кінця. Використання військ та інших силових структур держави дало свої результати і навіть у повітах, де населення було найсвідомішим, а активність УПА максимальною: виїжджали останні родини.

Завершення офіційного періоду після 14 травня 1946 р. супроводжувалось підписанням протоколів про завершення переселення. Дані про кількість переселених українців у кожному повіті подано в табл. 2 [12, 139-140, 142-143, 168-169, 195-196, 206-208, 264-265].

Таблиця 2

Дані про виселення українців за протоколами про завершення переселення в розрізі окремих повітів

Повіт	Дата підписання протоколу	Термін переселення	Кількість виселених родин	Кількість виселених осіб
Перемиський	14 травня 1946 р.	15.10.1944 – 01.05.1946	16185	64599
Ярославський	18 травня 1946 р.	17.10.1944 – 15.05.1946	8084	32000
Новосанчський	25 травня 1946 р.	14.02.1946 – 25.05.1946		300
Сяноцький	31 травня 1946 р.	20.11.1944 – 31.05.1946	9447	40602
Любачівський	4 червня 1946 р.	15.10.1944 – 03.05.1946	9348	40787
Кросненський	11 червня 1946 р.	20.11.1944 – 31.05.1946	3142	11815
Володавський	17 липня 1946 р.	15.10.1944 – 28.05.1946	7617	26000

Водночас слід зазначити, що далеко не всіх українців депортували в УРСР. Існують дані про додаткову кількість українців (близько 150 тис. чол.), переселення яких у західні воєводства Польщі відбулось під час акції «Вісла». Таку інформацію наведено у табл. 3 [13, 448-452, 439-442, 460-461, 410, 412-414, 417-419].

Таблиця 3

**Дані про переселення українців за результатами акції «Вісла»
(по окремих повітах)**

Назва повіту	Кількість виселених осіб
Перемиський	20797
Ярославський	14122
Новосанчський	9251
Сяноцький	11582
Любачівський	10083
Кросненський	755

Після завершення офіційного терміну переселення депортації українців тривали. Так, у липні 1946 р. з Володавського повіту виїхали жителі сіл Сушно, Королівка, Окунинка, Собібор, Осова та інші [12, 318-319]. До кінця липня тривало так зване «зачищення» терену. Значні військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувались у лісах. Цих людей переселяли в УРСР без ніякої документації [12, 8]. На початку листопада з Перемиського, Бжозовського, Ярославського, Любачівського, Сяноцького та Ліського повітів було виселено 595 осіб [12, 342-344]. У грудні цього ж року спроба відновлення акції виселення відбулась у кількох селах Перемиського повіту, звідки виїхало близько 500 осіб [12, 337-340]. Виїжджали сім'ї, чие майно згоріло внаслідок репресій польського війська. Люди мусили тікати. В іншому випадку їх чекала зима під відкритим небом. Іншою категорією були ті, кого просто спіймали польські вояки. Додатково до кінця грудня 1946 р. було виселено ще близько 2 тисяч українців [16, 295].

Усього протягом четвертого етапу депортації в УРСР було переселено 37665 сімей (154329 осіб) [3, 173].

Четвертий етап депортації суттєво відрізнявся від попередніх етапів і мав притаманні тільки йому особливості. На цьому етапі, як і на третьому, годі було говорити про добровільність виселення. Проте від попередніх етапів він відрізнявся саме безоглядною жорстокістю

та брутальністю. Якщо на першому і другому етапах роль військ була несуттєвою, якщо на третьому етапі військові частини у процесі депортації допускали хоч якусь толерантність, то у 1946 р. до дивізій було доведено плани на виселення українців, які беззастережно виконувались.

На четвертому етапі практично єдиним прискорювачем депортації були підрозділи ВП. Тепер саме урядові солдати палили села, грабували й розстрілювали невинних людей, впроваджували принцип загальної відповідальності як найдієвіший засіб боротьби з УПА. Якщо раніше українці боялись підрозділів АК, то тепер польські підпільники знаходили певне розуміння і серед населення, і серед керівництва УПА як борці проти поширення на захід впливу комуністів. Польське підпілля, почасти здеморалізоване масовими акціями «уявлення» та капітуляцією керівництва, почасти здезатоване у боях з урядовими підрозділами та частинами УПА, вже не мало колишньої потуги й не могло масово нищити українські села. З іншого боку, польські підпільники зрозуміли, що УПА є їхнім єдиним союзником у боротьбі проти комуністів за демократичну Польщу. Після років взаємної ненависті приходило розуміння, що українці ніколи не стануть поляками під силою прямого примусу, зате мирне співжиття і спільна боротьба можуть принести хороші плоди. Траплялись випадки, коли завдяки впливу WiN (Вільність і незалежність) солдати ВП м'якше поводитись в українських селах.

Незважаючи на героїзм та втрати, УПА не змогло спинити процесу депортації. Легкоозброєні і нечисленні повстанські сотні не могли зупинити противника, що мав кількаразову чисельну перевагу, танки, авіацію та артилерію, провадив планомірне виселення українського населення. Зруйновані комунікації відбудовувались, розбиті підрозділи замінювались іншими із центральних районів Польщі, й депортація тривала далі.

Отже, у 1946 р. закінчилась депортація, подібної до якої український народ не знав протягом усієї своєї багатовікової історії. Ще з часів Середньовіччя колонізація, русифікація, романізація, мадяризація та інші аналогічні процеси були швидше типовими, аніж екстраординарними явищами в українській історії. Етнічна територія нації хоч повільно, проте неухильно скорочувалась. Проте такої чітко означеної в часі втрати величезної етнічної території ще не було. Вперше на обширах Холмщини і Підляшшя, Лемківщини і Надсяння почав чисельно переважати польський елемент. І хоча тут проживало

ще понад 200 тисяч українців, ці землі втратили своє українське обличчя. Карпати ставали «Бещадами», Холм – «Хелмом», древній княжий Перемишль перетворювався на «Пшемисль».

Протягом всієї депортації проявлялись особливості, характерні для кожного етапу. Проте було кілька тенденцій, спільних для всього процесу.

З ходом депортації все глибше і повніше ігнорувався принцип, що був покладений в основу договору між РНК УРСР та ПКНВ – принцип добровільності. Якщо на першому етапі була хоч невелика частина тих, хто добровільно хотів би покинути батьківщину, то на другому їх було значно менше. На третьому і особливо на четвертому етапі жодної добровільності під час депортації не було і бути не могло.

Протягом всього виселення роль польських підпільних формувань як основної причини, що детермінувала виїзд українців до СРСР, постійно зменшувалась. Криваві розправи над усім українським, такі характерні для 1944 і початку 1945 рр., у 1946 р. були рідкістю. І навпаки, роль ВП як сили, що прискорювала процес виселення, невпинно зростала. Від нечисленних підрозділів, що мляво пробували протидіяти УПА на початку депортації, на 1946 р. сили ВП в регіоні зросли до трьох дивізій. Тепер тероризували українців вже не підпільні формування, а урядові підрозділи.

Однаково безкомпромісною залишалась позиція УПА, що намагалась перешкодити процесу депортації. Проте якщо повстанці більш-менш успішно протистояли підпільним польським формуванням, то виграти війну із регулярними урядовими підрозділами, що мали відчутну перевагу в чисельності і беззаперечно переважали за озброєнням – таке завдання було не під силу жодним підпільним формуванням у світі. УПА заявила на весь світ, що українці вміють і можуть захищати свою землю.

Під час всієї депортації населення використовувало будь-які способи для того, щоб залишитись на батьківщині: від втечі в ліси і лавірування поміж облавами – до підкупу чиновників чи переходу в католицизм.

Однаковою залишалась роль урядових кіл УРСР, що вимагали від Польщі максимального прискорення темпів переселення. Радянська сторона заохочувала використання військових підрозділів, що мали змусити селян «добровільно» переселитись в УРСР.

Так само статичною залишалась і позиція західних союзників, що дедалі прохолодніше ставились до СРСР, проте вперто не помічали процесу депортації такої значної кількості українців. Жодної допомоги, на яку так надіялись бійці УПА й прості українські селяни, надано не було. Недооцінка західними державами українського фактора як у межах Польщі, так і в межах СРСР дозволила Радянському Союзу захопити і тримати у сфері свого впливу значну частину Європи.

Нині точно визначити загальну кількість виселених в УРСР українців практично неможливо, оскільки дані в польських та радянських джерелах не узгоджуються між собою. Так, за даними А. Щесняка і В. Щоти, за період з 15 жовтня 1944 р. по 31 грудня 1946 р. в СРСР було переселено 122618 родин (488618 осіб) [17, 272]. Посилаючись на польські джерела, Є. Пастернак наводить цифру 140880 родин (529925 осіб) [9, 311]. Спираючись на радянські джерела, цей же автор вказує кількість переселених до УРСР з 15 жовтня 1944 р. по серпень 1946 р. – 123156 родин (485764 чол.) [9, 313]. Є. Місило наводить польські документи, відповідно до яких на 5 липня 1946 р. в УРСР було виселено 122631 родину (483499 осіб) [12, 358-360]. Сам автор додає, що понад 20 тисяч осіб було просто перегнано військом через р. Сян без будь-якого обліку [12, 8].

У радянських документах, що зберігаються в архівах м. Києва, зокрема в «Заключному звіті Головного уповноваженого Української Радянської Соціалістичної Республіки з евакуації українського населення з території Польщі про виконання Угоди від 9-го вересня 1944 р. між Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі» вказується, що за станом на 20 листопада 1946 р. в УРСР з Польщі було депортовано 122662 родини або 482880 осіб [10, 231]. У визначенні багатьох параметрів, що стосувались процесу депортації (аналізі кількості виселених, темпів виселення в розбивці по місяцях і по повітах та ін.), цей документ є базовим і підсумковим. Проте інший радянський документ – довідка «Про стан господарського влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в УРСР» за станом на 1 січня 1947 р. в УРСР фіксує 124090 сімей або 488782 особи переселенців [4, 78-79]. За місячний термін ніякого суттєвого зрушення в питанні депортації близько 200 тисяч українців Польщі не відбулось. Як вказує Є. Місило, спроби виселення були невдалими, тим більше йшла зима, наближався

католицький цикл різдвяних свят. Від офіційного завершення депортації 15 червня 1946 р. до кінця цього року в УРСР депортували близько 2 тисяч українців [15, 14]. А різниця між цифрами наведених вище документів – майже 6 тисяч осіб. Отже, котрийсь із цих документів або вони обидва містять неправильні цифри. Якщо ж взяти до уваги, що депортація проходила в умовах війни та післявоєнної руйни, при постійній протидії УПА та пасивному опорі всього населення, під постійним тиском військовиків, що не надто дбали про точний облік виселених, то можна зробити висновок, що точну кількість депортованих нині визначити неможливо і, ймовірно, така можливість не з'явиться в майбутньому.

Півмільйона українців опинились на теренах УРСР – в державі, українськість якої невпинно нівелювалась далеко брутальнішим способом, ніж це було в Польщі; в державі, суспільно-політичний устрій якої був незрозумілий і неприйнятний для людей, що народились хай не в надто прихильній до українців, проте демократичній країні, з притаманними їй свободою слова, друку та ін.; з тісних, проте своїх клаптиків землі селяни потрапили на безкраї чорноземи України, закуті в прокрустові рамки кріпосницької колгоспної системи; здебільшого бідними й пограбованими люди опинились в умовах, коли держава набагато більше обіцяє, ніж робить, проте жорстко вміє придушувати будь-яку непокору. Переселенці побачили голод, репресії. Попереду їх чекали роки розселення та десятиліття соціально-економічної та психологічної адаптації.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т. 1: 1939-1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 2: 1946-1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с.
4. Довідка про стан господарського влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в УРСР на 1 січня 1947 р. – Центральний

- державний архів вищих органів влади та управління в Україні. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 78-88.
5. Доповідна записка від 7 квітня 1945 р. І секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку про хід переселення українського, російського і білоруського населення з території Польщі в УРСР. – Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 40-56.
 6. Інформація І секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку від 10 вересня 1945 р. про хід евакуації українського населення з території Польщі. – Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 159-160.
 7. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
 8. Козловський І. Депортація українського населення з Польщі у 1944-46 рр. // Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла». – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – С. 31-40.
 9. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег-Торонто: [б. в], 1989. – 466 с.
 10. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
 11. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – T.1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. – 336 s.
 12. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – T.2: Dokumenty 1946. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1999. – 400 s.
 13. Miśło E. Akcja «Wisła»: Dokumenty. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy «Tyrsa», 1993. – 524 s.
 14. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.
 15. Motyka Grzegorz, Wnuk Rafał. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947. – Warszawa: Oficyna wydawnicza VOLUMEN, 1997. – 232 s.
 16. Sowa A.L. Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki. – Kraków, 1998. – 342 s.
 17. Sześciński A. Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 305 s.